

Ankica Čakardić

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb
acakardic@ffzg.hr

Teorija akumulacije i suvremena luksemburgijanska kritika političke ekonomije

Sažetak

Pišući »Antikritiku«, gdje u posve sažetoj formi iznosi svoje teze o akumulaciji kapitala, Rosa Luxemburg tvrdi da ekonomski korijen imperijalizma može biti izveden iz akumulacije kapitala i da imperijalizam u općem smislu predstavlja specifični modus akumulacije. Iz te pozicije nadalje, Luxemburg će razvijati svoju teoriju proširene reprodukcije, ali i kritiku Marxa, napose kada je riječ o trećem odjeljku drugog toma Kapitala gdje Marx analizira pitanje reprodukcije i akumulacije. Tekst ćemo podijeliti u dva dijela. U prvom ćemo sistematizirati Luxemburginu kritiku Marxa u tri točke: (1) vanjska trgovina, (2) formula ukupne vrijednosti robe = $c + v + s$ i (3) problem potražnje u društvenoj reprodukciji, nakon čega ćemo uputiti i na neke sporne točke Luxemburgine teorije. U drugom dijelu ćemo predložiti dva moguća elementa suvremene luksemburgijanske kritike političke ekonomije, jedan koji bi mogao poslužiti kao alatka za analizu suvremene krize i drugi, potpuno zanemaren u feminističkoj teoriji, primjena Luxemburgine dijalektike prostornosti na feminističko tumačenje uloge reproduktivnog rada u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Ključne riječi

Rosa Luxemburg, Karl Marx, akumulacija, proširena reprodukcija, problem potražnje, dijalektika prostornosti, kriza, reproduktivni rad

1. Teorija proširene reprodukcije: Rosa Luxemburg i Karl Marx

Uoči Prvog svjetskog rata, nakon otprilike 15 godina pripreme, Rosa Luxemburg objavila je *Akumulaciju kapitala* (Berlin 1913.), svoj najopsežniji teorijski rad, a po mišljenju mnogih i jedan od najrelevantnijih i najoriginalnijih klasičnih priloga marksističkoj ekonomici.¹ *Akumulacija kapitala – Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*² nastala je kao slijed *Uvoda u političku ekonomiju*³ koji je Luxemburg napisala pripremajući i održavajući predavanja iz političke ekonomije u razdoblju od 1906. do 1913. u okviru njemačke socijaldemokratske partijske škole.

1

Kako to navodi Tony Cliff u tekstu »Rosa Luxemburg. The Accumulation of Capital«, <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1969/rosalux/8-acc-cap.htm>, pristup: 1. lipnja 2014. Ili kako bilježi Franz Mehring, Marxov biograf: »U svom bogatstvu znanja, brilijantnom stilu, oštrim analizama i intelektualnoj neovisnosti ova knjiga je bila (...) najbliža *Kapitalu* od svih marksističkih djela.«

Citirano u: Tony Cliff, »Rosa Luxemburg. A Life of Struggle«, <http://www.socialistreview.org.uk/332/rosa-luxemburg-life-struggle>, pristup: 1. lipnja 2014.

2

Rosa Luxemburg, *Akumulacija kapitala – Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*, Kultura, Beograd 1955.

Uzevši u najgrubljim crtama, *Akumulacija kapitala* ispituje kako znanstveno istražiti i objasniti uvjete kapitalističke monopolizacije, proširene reprodukcije i imperijalizma, imajući u vidu dinamički odnos kapitalističke i nekapitalističke prostornosti. Luxemburg *Akumulaciju* započinje analizom Marxove teorije procesa reprodukcije, da bi potom izložila njegovu shemu jednostavne i potom proširene reprodukcije (glava 4–9). Nakon historijata političko-ekonomskih ideja, počevši od Quesnaya i Adama Smitha, Ricarda i Malthusa, Saya i Sismondija, Rodbertusa i von Kirschmanna do, primjerice, Vorontsova, Bulgakova i Baranovskog (glava 10–24), dolazimo do 25. glave gdje se Luxemburg ponovno vraća polemici s Marxom, u okviru čega će u preostalim sedam glava zaključiti svoju teoriju akumulacije. Kako i sama kaže, imala je namjeru otići u smjeru »u kojem se nije kretao ni Marx« jer je vjerovala da je Marx ostavio drugi tom *Kapitala* »nedovršenim« i da se zadatak njegovih učenika sastoji upravo u tome da riješe taj »nedostatak«:

»Da bi svoje shvaćanje predstavio očigledno, Marx je postavio nekoliko matematičkih shema, ali njihov smisao u odnosu na socijalne praktične mogućnosti i njihovo provjeravanje s toga stajališta jedva da je i otpočeo, kad su mu bolest i smrt istrgle pero iz ruke. Rješenje ovoga kao i tolikih drugih problema jasno da je ostalo kao zadatak njegovih učenika i moja 'Akumulacija' je trebala biti pokušaj u tom pravcu.«⁴

Kritike upućene Rosi Luxemburg, koja izlaže Marxove »velike inkonzistentnosti«, »mane njegovog zaključivanja«, njegov »pogrešan pristup« i »velika skretanja«, odbacujući njegovu »pogrešnu formulaciju problema«,⁵ u jednom su času – bilo da je riječ o njezinim neprijateljima ili prijateljima – interpretirane kao revizija Marxa, unatoč činjenici da je upravo ona nesmiljeno napadala revizionističke tendencije njemačkog SPD-a. Za razliku od socijaldemokrata, koji su se formirali oko »epigonstva« i oportune struje političke prakse koja je svojim »korigiranjem« Marxa pomalo, ali sigurno napuštala socijalističke principe, revolucionarnu akciju i ideje internacionalizma, Luxemburg je inzistirala na pokretanju žive marksističke misli da bi čim preciznije ponudila odgovore i eksplanatorne analize tada narastajuće ekonomske krize i novih činjenica ekonomskog života i ratova.

Uvjetno govoreći, tri su međusobno povezana centralna elementa Luxemburgine teorije akumulacije koji se pojavljuju uz kapitalističku proizvodnju – proširena reprodukcija, ono što bismo u kontekstu suvremene marksističke rasprave mogli prevesti kao problem potražnje u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji, Luxemburgina kritika Marxove formule ukupne vrijednosti robe ($c + v + s$) i odnos nacionalne i vanjske trgovine, s naglaskom na vanjsku.

1.1. Prva kritička točka: vanjska trgovina

U *Akumulaciji kapitala* Rosa Luxemburg izvodi pretpostavke za razumijevanje kapitalizma kao društvenog odnosa koji permanentno proizvodi krize i koji se nužno suočava s objektivnim granicama potražnje i vlastite samоекspanzije. U tom smislu ona je razvila teoriju imperijalizma koja počiva na razradi procesa društvene proizvodnje i akumulacije kapitala koja se realizira preko različitih »nekapitalističkih formacija«:

»Van svake je sumnje da ekonomski korijen imperijalizma može biti izveden specijalno iz zakonâ akumulacije kapitala i da s njima mora biti doveden u suglasnost, jer imperijalizam u svojoj cjelini, već prema općem empiričkom zapažanju, nije ništa drugo nego specifična metoda akumulacije (...). Akumulacija kapitala kao historijski proces probija se naprijed od prvog do posljednjeg dana unutar historijske sredine raznih pretkapitalističkih formacija, u stalnoj političkoj borbi i pod stalnim ekonomskim uzajamnim utjecajima s njima.«⁶

U nastavnoj će rečenici postaviti pitanje kojim će direktno kritizirati Marxa i njegove »beskrvne« sheme iz drugog toma *Kapitala*:

»Kako se mogu, dakle, pravilno shvatiti ovaj proces i njegovi unutarnji zakoni kretanja u beskrvnoj teoretskoj fikciji koja cijelu ovu historijsku sredinu, tu borbu i te uzajamne utjecaje, proglašava nepostojećima?«⁷

Za razliku od Marxa, koji je apstrahirao stvarnu akumulaciju specifičnih kapitalističkih zemalja i njihovu povezanost preko međunarodne razmjene, Rosa Luxemburg tvrdi da je proširenu reprodukciju neuputno razmatrati u idealtipskom kapitalističkom društvu. Dva su razloga koja navodi. S jedne strane, time ne bismo mogli riješiti pitanje gdje kapitalisti obavljaju razmjenu društveno proizvedenih roba obuhvaćenih viškom vrijednosti za novac, a s druge strane, izvankapitalističko tržište za kapital je nužno jer drugi način za realizaciju u kapitalizmu ne postoji. Iako je Luxemburg u pravu kada tvrdi da Marx isključuje vanjsku trgovinu iz (detaljne) analize, ona zanemaruje činjenicu da on društvo koje istražuje i problematizira nedvosmisleno smješta u kontekst svjetske ekonomije:

»Kapitalistička proizvodnja uopće ne postoji bez vanjske trgovine. Ali ako se pretpostavlja normalna godišnja reprodukcija u danom razmjeru, onda je time pretpostavljeno i to da vanjska trgovina samo naknađuje domaće artikle artiklima drukčijeg upotrebnog ili naturalnog oblika, ne dirajući odnose vrijednosti (...). Uvlačenje vanjske trgovine u analizu godišnje reproducirane vrijednosti proizvoda može, dakle, samo zbuniti, ne pružajući nijedan novi moment bilo problemu ili njegovom rješenju. Zato nju treba potpuno ispustiti iz vida...«⁸

Ne samo na ovom mjestu, Marx će izričito tvrditi da kapitalizam ne može postojati niti se reproducirati bez vanjske trgovine, premda kada se bavi odnosima vrijednosti u kapitalističkom načinu proizvodnje i prometu pri nekoj »urednoj« progresiji reprodukcije, Marx apstrahira »lokaciju« trgovine. Primjerice, kada pojašnjava kako je kapitalizam »uvjetovan načinima proizvodnje koji leže izvan njegovog razvojnog stupnja«, on će analizirati tendenciju kapitalizma koja je zapravo usmjerena na to da »po mogućnosti [svaku proizvodnju] pretvori u robnu proizvodnju«,⁹ odnosno »gdje uhvati korijena [kapitalistička svjetska trgovina] (...) prvo generalizira robnu proizvodnju, a onda postupno pretvara svaku robnu proizvodnju u kapitalističku.«¹⁰ Kada Marx ilustrira specifične elemente prometnog procesa totaliteta društvenog kapitala, tada, primjerice, razmatra i konkretne materije u razmjeni i uzajamno uvjetovanje procesa reprodukcije u prostorima s nekapitalističkim načinom

3
Radi se o tekstu koji je kod nas preveden kao *Uvod u nacionalnu ekonomiju* (CKDO, Zagreb 1975.), u stranim jezicima preveden i kao *Introduction of National Economy*, usp. Paul Mattick, »Rosa Luxemburg in Retrospect«, <https://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1978/luxemburg.htm>, pristup: 1. lipnja 2014.

4
Rosa Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Antikritika*, Kultura, Beograd 1955., str. 388.

5
Usp. Michael R. Krätke, »The Luxemburg Debate. The Beginnings of Marxian Macroeconomics«, <http://kapacc.blog.rosalux.de/files/2014/03/Luxemburg-debate.pdf>, pristup: 1. srpnja 2014.

6
R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Antikritika*, str. 387–388.

7
Ibid.

8
Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije II*, Kultura, Zagreb 1947., 3. odjeljak, 20. glava, str. 422. U svim kasnijim referiranjima na *Kapital* navodit ćemo prvo odjeljak (odj.), potom glavu (gl.), pa stranicu.

9
Ibid., 1. odj., 4. gl., str. 80.

10
Ibid., 1. odj., 1. gl., str. 13.

proizvodnje. S druge strane, kad je riječ o općoj analizi prometnog procesa kapitala, tada apstrahira konkretnu robnu trgovinu ili odnos vanjske trgovine sa zemljama koje nisu unutar »kapitalističkog razvojnog stupnja«:

»Bile robe proizvod proizvodnje zasnovane na ropstvu, ili proizvodnje seljaka (Kineza, indijske raje), ili zajednica (holandska istočna Indija), ili državne proizvodnje (kakvu, na bazi kmetstva, nalazimo u prijašnjim epohama ruske istorije), ili poluidivljih lovačkih naroda itd. – one istupaju kao robe i novac prema novcu i robi u kojima se predstavlja industrijski kapital (...). Karakter procesa proizvodnje iz kojega robe proizlaze indiferentan je (...). Ono čime se odlikuje prometni proces industrijskog kapitala jest, dakle, svestrani karakter njihovog porijekla, egzistencija tržišta kao svjetskog tržišta.«¹¹

S jedne strane Rosa Luxemburg analizira akumulaciju kapitala polazeći od razine međunarodne robne razmjene između kapitalističkih i nekapitalističkih sistema, a Marx se fokusira na »čistu analizu«, apstrahirajući sve pojave koje prikrivaju unutrašnji zakon kapitalizma i njegov automatizam. Riječ je o dijalektici temeljenoj na općem zakonu samokretanja koja pretpostavlja da se pokretačke snage u razvoju jedne cjeline ili procesa ne nalaze izvan njega nego u njemu. Premda je Rosa Luxemburg neosporno primijenila upravo tu metodu u analizi razvitka oblika robnog prometa i novca, kako ga je Marx izložio u prvom tomu *Kapitala*, ona će pri analizi procesa akumulacije društvenog kapitala dovesti opće kretanje kapitalističke proizvodnje u vezu s nekapitalističkim. Na taj način njezini zaključci dolaze u opreku s Marxovim jer, smatra Luxemburg, kapitalistička proizvodnja ovisi o potražnji koju višak vrijednosti nužno mora naći u nekapitalističkoj robnoj trgovini. Fokusirajući se na potrošnju i tržište, ona izlazi iz klasičnog marksističkog razumijevanja kapitalističkog procesa u kojem industrijski kapital i njegova proizvodnja sami sebi stvaraju promet i odgovarajuće tržište.

»Njegovo biće [imperijalizma] sastoji se upravo iz proširenja vladavine kapitala iz starih kapitalističkih zemalja na nova područja i iz ekonomske i političke konkurentne borbe kapitalističkih zemalja za ta područja.«¹²

Tim se postupkom kapitalizam »proširuje sve dalje, akumulirajući pritom na njihov račun, a njih same u isto vrijeme stopu po stopu razjeda i potiskuje, da bi na njihovo mjesto stupio sam«.¹³ To nas u bitnom smislu vraća i na Marxove pretpostavke izložene u sedmom poglavlju prvog toma *Kapitala* o tzv. »prvobitnoj akumulaciji«, gdje precizno govori i o slijedu ekonomskih struktura kapitalističkog društva iz ekonomskih struktura feudalizma: »Raspadanje ovoga oslobodilo je elemente onoga.«¹⁴

Raspravljajući u »Antikritici« o tome tko je u mogućnosti trošiti onaj dio robe čija prodaja proizvodi višak, Luxemburg će postaviti temelje za svoju teoriju realizacije. Za razliku od Marxa, njezina se argumentacija širi oko pretpostavke interferencije i međusobne ovisnosti tzv. »trećih lica« i nekapitalističkih društvenih formacija u kapitalističkom načinu proizvodnje. Riječ je u prvom redu o »slojevima« i »profesijama« društva koji ubrajaju činovnike, vojsku, svećenike, znanstvenike, umjetnike itd., koje ona – da to tako kažemo – stavlja između kategorije radnika i kapitalista.

»Upitajmo se: odakle erpe svoja sredstva za kupovinu činovnici, vojnici, svećenici, umjetnici itd., pa će se ispostaviti da se oni održavaju djelomično iz džepa kapitalista, a djelomično (posredstvom sistema posrednih poreza) iz radničkih najamnina...«¹⁵

Riječ je o Luxemburginom neslaganju s Marxom koji pri analizi odnosa vrijednosti u prometu društvenog kapitala i reprodukciji zanemaruje specifične odlike procesa proizvodnje iz kojeg nastaju robe. Dakle, tržište funkcionira

»totalno«, tj. kada radimo opću analizu kapitalističkog prometnog procesa, uzimamo u obzir da se prodaja ostvaruje bez »miješanja trgovca«. Marx želi pokazati kako je veoma značajan dio viška apsorbirao kapital kao takav, a ne konkretni pojedinci. Pitanje nije usmjereno na »tko« konzumira, već »što« konzumira višak proizvoda. Problem s kojim se Rosa Luxemburg u nastavku bavi je sljedeći: može li se proširena reprodukcija, tj. proizvodnja na višem stupnju, odvijati pod uvjetima »čistog kapitalizma« tamo gdje ne postoje nekapitalističke zemlje, odnosno tamo gdje nema drugih klasa osim kapitalista i radnika? Marx pretpostavlja da je to moguće, dok Rosa Luxemburg tvrdi da je to opravdano stajalište samo pri razmatranju kapitalističke ekonomije u cjelini, nikako ne u slučaju analize proširene reprodukcije.¹⁶ No još se jedna veoma bitna stavka čini nezaobilaznom u sistematizaciji Luxemburgine kritike Marxa, koja je dakako usko vezana uz prvu. Riječ je o njegovoj formuli proširene reprodukcije iz drugog toma *Kapitala*.

1.2. Druga kritička točka: vrijednost robe = $c + v + s$ ¹⁷

Kada Marx pojašnjava proces reprodukcije kapitala u cjelini, započinje s analizom jednostavne reprodukcije pod pretpostavkom da ne postoji akumulacija kapitala i da kapitalisti troše sav višak vrijednosti na osobne potrebe i konzumaciju, pa se stoga proizvodnja dalje ne širi. Pritom se ne uvode nikakve tehničke inovacije i zapravo se ponavlja postojeći obrazac proizvodnje, a ekonomija se reproducira na postojećoj razini aktivnosti.¹⁸ Da bi predočio kako funkcionira jednostavna reprodukcija, Marx je industrijsku proizvodnju podijelio u dva sektora – sektor I proizvodi sredstva za proizvodnju, a sektor II sredstva za potrošnju. Između ta dva sektora moraju biti zadovoljeni neki uvjeti i mora postojati proporcionalnost među sektorima da bi se jednostavna reprodukcija uspješno obavljala: $p_1 = c_1 + c_2$ (proizvod sektora I { p_1 } mora biti jednak zbroju konstantnog kapitala sektora I { c_1 } i sektora II { c_2 }). Posve slično, proizvodi sektora II { p_2 } moraju biti jednaki zbroju nadnica i viška vrijednosti iz obaju sektora: $p_2 = v_1 + s_1 + v_2 + s_2$. U konačnici te dvije jednadžbe ravnoteže među sektorima jednostavne reprodukcije možemo kombinirati u jednoj: $c_2 = v_1 + s_1$.

U slučaju da kapitalist ne potroši sav svoj višak vrijednosti, već dio viška utroši na kupovinu dodatnih/novih sredstava za proizvodnju, imamo osnovni preduvjet za akumulaciju kapitala. Kod proširene reprodukcije jedan dio viška troši se na osobno konzumiranje i potrebe kapitalista (r), a drugi dio se akumulira (a) i pritom raspoređuje na dva dijela: jedan služi za osiguravanje

11
Ibid., 1. odj., 4. gl., str. 79–80.

12
R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Anti-kritika*, str. 387.

13
Ibid, str. 386.

14
Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije I*, Zagreb 1947., 7. odj., 24. gl., str. 640.

15
R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Anti-kritika*, str. 382–383.

16
Usp. T. Cliff, »Rosa Luxemburg. The Accumulation of Capital«.

17
U formuli, 'c' označava konstantni kapital (strojevi, oruđe za rad, hladni pogon, sirovine), 'v' varijabilni kapital (radna snaga koja za razliku od konstantnog kapitala, koji samo čuva postojeću vrijednost, dodaje novu vrijednost proizvodu naprosto radeći) i 's' višak vrijednosti (neplaćeni dio rada koji stvara višak, tj. profit).

18
Ben Fine, *Marx's Capital*, Pluto Press, London – New York 2010., str. 53.

dodanih sredstava za proizvodnju (ac), a drugi za nadnice novoupošlenih u proizvodnji (av).¹⁹ Ako je društvena potražnja za sredstvima za proizvodnju unutar jednostavne reprodukcije izražena shemom $c1 + c2$, onda je formula za proširenu reprodukciju izražena kao $c1 + ac1 + c2 + ac2$, odnosno ako je riječ o društvenoj potražnji za robom široke potrošnje, vrijedi izraz: $v1 + s1 + v2 + s2$. Dakle, navodi Tony Cliff, uvjeti za omogućivanje proširene reprodukcije mogu biti izraženi u sljedećoj jednadžbi: $c2 + ac2 = v1 + r1 + av1$.

Na prvi se pogled može učiniti da je shematski prikaz veze između dvaju sektora tek tehničke naravi i da je posrijedi »beskrvna fikcija«, kako to ocjenjuje Luxemburg, no tu shemu treba tumačiti u klasnom odnosu radnika i kapitalista, navodi Dunayevskaya.²⁰ Višak vrijednosti nije samodostatna kategorija koja se spontano i lebdeći u zraku pojavljuje bez materijalnog i socijalnog utemeljenja u odnosu proizvodnje i potrošnje. Upravo suprotno, materijalna forma vrijednosti bitno determinira »destinaciju« roba.

»Vrijednost može biti neosjetljiva na upotrebu s kojom je nastala, ali mora biti uključena u neku upotrebnu vrijednost kako bi se realizirala. Upotrebna vrijednost sredstava za proizvodnju, naglašava Marx, pokazuje koliko je važno 'određivanje upotrebne vrijednosti iz utvrđenog ekonomskog poretka'.«²¹

Konkretni materijali u procesu jednostavne reprodukcije, poput radne snage, sirovina i sredstava za proizvodnju, istovremeno su sastavni elementi i proširene reprodukcije čija se specifičnost ogleda u činjenici da je kvantitet, a ne naprosto »tržište«, fundamentalna kategorija preko koje se ona realizira.

Prema ekonomskoj teoriji Rose Luxemburg, kapitalistički način proizvodnje reproducira se stvaranjem viška vrijednosti, a njegovo se prisvajanje može ubrzati samo proširenjem kapitalističke proizvodnje koja stvara višak. Dakle, bitno je osigurati obnavljanje proizvodnje u širem obujmu od ranijeg, pretvarajući ekspanziju kapitala u apsolutni zakon koji će omogućiti ekonomski uvjet opstanka individualnog kapitalista. Intenziviranje radnog procesa, produženje radnog vremena ili smanjenje nadnica metode su kojima se postiže rast viška vrijednosti, a proširenje proizvodnje uz konkurentske uvjete dodatno ojačava razinu privatne proizvodnje.²² Nadalje, opisujući četiri »specifična uvjeta« proširene reprodukcije u kapitalističkim uvjetima proizvodnje, Luxemburg će pratiti Marxovu liniju argumentacije²³ da bi kasnije ukazivala na nezadovoljstvo Marxovom usporedbom formule jednostavne reprodukcije s formulom proširene, štoviše, naglašavajući da je za nju taj tip komparacije predstavljao paradoks.²⁴

»Svaki napor za doradom ili razvijanjem marksističkih shema je uzaludan. Prema njezinom mišljenju, marksističke sheme reprodukcije su fundamentalno manjkave i nikakva ih reformulacija ne može spasiti.«²⁵

Luxemburgin glavni prigovor i oštro kritiziranje Marxa – koje će nedvojbeno biti važnim razlogom velikog broja napada koji su uslijedili na Luxemburg i njezinu ekonomsku teoriju – formiralo se oko dviju glavnih točaka: teze da se društvo ne sastoji samo od radnika i kapitalista te od daljnje kritičke razrade Marxove pretpostavke univerzalnog »zakona kapitalizma«, onog »koji vrijedi za cijeli svijet«. Raya Dunayevskaya s pravom naglašava kako se upravo u ovom dijelu kritike Marxa, u kojoj će Luxemburg ocjenjivati njegove apstraktne modele kao »fantastični apsurd«, da uočiti Luxemburgino nerazumijevanje Marxove teorije akumulacije jer on nije pretpostavio zakon kapitala za »čitav svijet«, već »jednu izoliranu naciju«, kako to uostalom i eksplicira u *Teoriji viška vrijednosti*.²⁶

»Ovo je samo goli ekonomski sadržaj odnosâ. Njihovo konkretno uobličenje u stvarnosti čini historijski proces razvitka kapitalizma na svjetskoj pozornici, sa svim njegovim šarolikim i živim raznovrsnostima.«²⁷

Metodološki govoreći, ispravno zaključuje Dunayevskaya, Luxemburg je pogrešno poistovjetila zbilju i teoriju, odnosno zamijenila tehničku narav formule s praktičkom upotrebljivosti.

Potpuno nezadovoljna, kako to sama opisuje i navodi jer u okviru marksističke teorije viška vrijednosti ne može »omirisati i napipati vrijeme i prostor«²⁸ ili naći konkretne elemente za analizu odnosa imperijalizma i realizacije viška, ona odlučuje čitav teorijski problem akumulacije kapitala postaviti u odnos između kapitalizma i nekaptalističkih formacija, ustanovljujući zakone imperijalizma u potražnji, a ne proizvodnji:

»Marx sam je pitanje akumulacije cjelokupnog kapitala samo postavio, ali na njega nije dao odgovor. On je, istina, kao pretpostavku svoje analize uzeo prije svega čisto kapitalističko društvo, ali analizu na toj osnovi on ne samo da nije izveo do kraja, nego ju je upravo pri tom kardinalnom pitanju prekinuo.«²⁹

1.3. Treća kritička točka:

problem potražnje u društvenoj reprodukciji

U pokušaju da razvije »dopunu« Marxovoj teoriji proširene reprodukcije, Luxemburg će svoje analize na veoma specifičan način fokusirati na pitanje potražnje što će posljedično rezultirati pogrešnim i redukcionističkim tumačenjima Luxemburginih teza, pripisujući ih klasičnoj teoriji nedovoljne potražnje.³⁰ Uzevši u obzir i neke manjkavosti njezine teorije, koje ćemo u nastavku ukratko navesti, Luxemburginu kritiku političke ekonomije radije

19

T. Cliff, »Rosa Luxemburg. The Accumulation of Capital«.

20

Raya Dunayevskaya, »Marx's and Luxemburg's Theories of Accumulation of Capital, Its Crises and Its Inevitable Downfall«, u: Raya Dunayevskaya, *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution*, Humanities Press – Harvester Press, New Jersey – Sussex 1981., str. 31–51.

21

Ibid., str. 35.

22

R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, str. 10–11.

23

Ibid., str. 14–15.

24

Za potpuniji matematički prikaz »paradoksa« usp. T. Cliff, »Rosa Luxemburg. The Accumulation of Capital«.

25

M. R. Krätke, »The Luxemburg Debate. The Beginnings of Marxian Macro-Economics«, str. 22.

26

R. Dunayevskaya, »Marx's and Luxemburg's Theories of Accumulation of Capital, Its Crises and Its Inevitable Downfall«, str. 36.

27

R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Anti-kritika*, str. 385.

28

Citirano u: Milan Gavrić, »Predgovor«, u: R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*, str. XXIX.

29

R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala. Anti-kritika*, str. 388.

30

Primjerice, Bellofiore navodi primjer Buharinove interpretacije Luxemburgine *Akumulacije kapitala* kao problema nedovoljne potražnje. Bellofiore odbacuje takva tumačenja i sugerira da je Luxemburg uputnije tumačiti na tragu Michaela Kaleckog, Joan Robinson i post-kejnzijanskog razumijevanja principa efektivne potražnje, iako i tom pristupu nalazi niz zamjerki. Usp. Riccardo Bellofiore, »Finance and the Realization Problem in Rosa Luxemburg. A Circuitist Reappraisal«,

čitamo – referirajući se i na ponešto starije izvore i kritike³¹ – na tragu Petera Hudisa i njegovih analiza dijalektike prostornosti, Riccarda Bellofiorea, koji tumačenje Luxemburgine teorije veoma argumentirano povlači iz konteksta isključivo teorije nedovoljne potražnje prema marksističkoj makroekonomskoj analizi i teoriji monetarnog kapitala, ali i tumačenja He Pinga, koji će s punim pravom ukazivati na aktualnost luksemburgijanske analitike kad je riječ o razumijevanju krize.³²

Luxemburgino neslaganje s Marxom po pitanju odnosa proizvodnje i potražnje nastaje, kako naglašava Hudis, zato što Luxemburgina analiza prelazi preko Marxove pretpostavke da višak kapitala ne mora nužno uzeti novčani oblik na tržištu kako bi se odvila reprodukcija. Kejnzijanska će analiza upravo u okviru tog problema nastaviti Luxemburginu argumentaciju o problemu efektivne potražnje razvijajući osnove za marksističku teoriju monetarnog kapitala.³³ Postoji uvriježeno mišljenje da je uloga potražnje u procesu društvene reprodukcije kod Marxa posve nerazrađena, a Luxemburginu teoriju su upravo radi stajališta o problemu nedovoljne potražnje tvrdoglavo odbacivali i tumačili redukcionistički. Radhika Desai je vrlo uvjerljivo učinila korak dalje tvrdeći da je problem potrošnje u društvenoj reprodukciji potpuno podcijenjen ili negiran, ne samo kod Luxemburg već i kod Marxa, Keynesa i Kaleckog, i to na način da mu se prema automatizmu pristupa kao problemu nedovoljne potražnje.³⁴ Premda se Desai u tekstu primarno bavi problemom potražnje kod Marxa, to nam uvelike pomaže u raščlanjenju argumentacijskog niza kojim će Luxemburg uporno ukazivati na važnost potražnje u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji. U čemu se, dakle, sastoji Luxemburgina elaboracija problema potražnje i paralelno kritika Marxa?

Odbacujući Marxov koncept »proizvodnje radi proizvodnje«, Luxemburg tvrdi da sve što radnička klasa proizvede nužno mora skončati u individualnoj potrošnji. Polemizirajući s Marxom, ona postavlja dva oprečna pitanja, kako to navodi Hudis: 1) mora li roba »odbaciti« svoju uporabnu formu i transformirati se u »čistu vrijednost«, dakle novac, da bi se potom mogla pribaviti dodatna sredstva za proizvodnju, a time i ostvariti višak vrijednosti potreban za akumulaciju koja pretpostavlja stalnu ekspanziju, 2) ili se realizacija viška vrijednosti javlja direktno, bez dijela viška proizvoda koji se pretvara u novac, dakle fiksnim kapitalom koji produktivno konzumira dio uporabne forme u obliku viška proizvoda?³⁵ Ako je drugi moment točan, onda ne možemo govoriti o tome da je potražnja središnji dio kapitalističke akumulacije. U tom smislu kapitalist pretvara dio viška vrijednosti u fiksni kapital koji izravno prebacuje u sredstva za proizvodnju, bez potrebe da ga prvo prodaje kupcu, čime se uspijeva zaobići uloga potrošačkog tržišta. Drugim riječima, objašnjava dalje Hudis, ako je veza između sektora I (sredstva za proizvodnju) i sektora II (sredstva za potrošnju) uspostavljena njihovom razmjenom, onda svaki sektor mora prodati sve svoje *outpute* da bi ostvario višak vrijednosti prije no što je akumulacija kapitala uopće moguća. Ako realizacija viška vrijednosti ovisi o prodaji proizvoda, tada moraju postojati kupci za njega, no ako ne postoji potražnja za proizvodom, realizacija postaje nemoguća.³⁶

Rosa Luxemburg se drži prvog gledišta, a Marx drugog. Ona kritizira njegovu teoriju o proširenoj reprodukciji tvrdeći da Marx tretira novac kao »pomoćni fenomen«, »površni izraz« različitih faza u cirkulaciji roba. Premda joj je u potpunosti jasno da za povećanje konstantnog kapitala jedan dio viška vrijednosti mora biti »izdvojen« iz osobne potrošnje, tj. da ga ne konzumiraju ni radnici ni kapitalisti, ona će i dalje inzistirati na važnosti potražnje u cjelokupnom razvoju kapitalizma. Da bi se ostvario ciklus društvene reprodukcije,

Luxemburg tvrdi da vrijednost robe neće slijediti samo iz proizvodnje, već i potrošnje. Kapitalizam ne pokreće proizvodnja uporabne vrijednosti, već uvećanje razmjenske. Trenutak u kojem pokušava dati svoj ekonomski odgovor na pitanje kako će se višak realizirati bitno je vezan uz pretpostavku da se problem realizacije nužno veže uz problem financija, no Luxemburgin konačni odgovor na ovo pitanje nećemo pronaći bez poteškoća. Pokušajmo stoga u nastavku ukratko skicirati sporne točke njezine teorije.

1.4. Neke sporne točke Luxemburgine teorije

Na pitanje otkuda će uslijediti potražnja (ako ne od radnika i kapitalista, što nužno uzrokuje permanentne pojave kriza) Luxemburg djelomično odgovara s tezom o stabilizaciji razvijenog kapitalizma preko nekapitalističkih zemalja, ali na pitanje zapravo nije mogla do kraja odgovoriti. Osim što nije pravila razliku između financijskog i industrijskog kapitala, problem uvelike nastaje i zato što se teorija nedovoljne potražnje kod Rose Luxemburg temelji na nerazlikovanju problema efektivne potražnje potrebne da bi se realizirao višak vrijednosti i problema monetizacije profita.

Budući da se primarno koncentrirala na ulogu potražnje na tržištu, nije uzela u obzir odnos minulog i živog rada kao značajne determinante u procesu proširene reprodukcije.³⁷ Njezina se teorija gradi oko »vanjske« opreke između kapitalizma i ne-kapitalizma, a ne u okviru veze konstantnog kapitala i

<https://libcom.org/library/finance-realization-problem-rosa-luxemburg-%E2%80%98circuitist%E2%80%99-reappraisal-riccardo-bellofiore-m>, pristup: 1. srpnja 2014. Dakako, Luxemburg se i sama obračunala s napadima i pogrešenim interpretacijama svoje teorije u *Antikritici*, gdje se referira na negativne recenzije *Akumulacije kapitala*. Bellofiore ispravno navodi da je interes za Luxemburginu političku ekonomiju nakon 1970-ih nestao, ali da je diskusija o njezinoj teoriji zaživjela izvan strogo marksističkog kampa u post-kejnzijanskim krugovima koji, prema njegovom mišljenju, nude ispravnije interpretacije Luxemburginih teza od onih koje su ponudili ortodoksni i heterodoksni marksisti.

31

Usp. kritiku Henryka Grossmana, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems (Zugleich eine Krisentheorie)*, Hirschfeld, Leipzig 1929. Grossman je vrlo sistematičan, ali je tekst pomalo zastario. Rosdolsky je ponudio čitav niz zanimljivih eksplikacija, premda nije detaljnije obrađivao Marxovu formulu iz drugog toma *Kapitala*, usp. *The Making of Marx's »Capital«*, Pluto Press, London 1977.

32

R. Bellofiore, »Finance and the Realization Problem in Rosa Luxemburg. A Circuitist Reappraisal«, Peter Hudis, »The Dialectic of the Spatial Determination of Capital. Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital Revisited«, <http://logosjournal.com/2014/hudis/>, pristup: 5. srpnja 2014.; He Ping, »Rosa

Luxemburg's Theories on Capitalism's Crises. A Review of Accumulation of Capital«, <http://kapacc.blog.rosalux.de/files/2014/02/RLS-theory-of-crisis-EN-WL1.pdf>, pristup: 5. srpnja 2014. Za cjelovitiji prikaz historijata kritike Luxemburgine teorije proširene reprodukcije usp. već navodenog Krätkea i tekst Paula Zarembke, »Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital«, u: Jennifer M. Lehmann (ur.), *Bringing Capitalism Back for Critique by Social Theory (Current Perspectives in Social Theory)*, sv. 21), Emerald Group Publishing Limited, Bingley 2002., str. 3–45.

33

Joan Robinson, »Introduction«, u: Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge, London – New York 2003.

34

Radhika Desai, »Consumption Demand in Marx and in the Current Crisis«, https://www.academia.edu/329500/Consumption_Demand_in_Marx_and_in_the_Current_Crisis, pristup: 1. kolovoza 2014.

35

P. Hudis, »The Dialectic of the Spatial Determination of Capital. Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital Revisited«.

36

Ibid.

37

Moguće je da je to razlog zašto Luxemburg nigdje nije obrađivala problem fetišizma robe.

minulog rada s varijabilnim kapitalom i živim radom. Luxemburg prigovara Marxu da nije u pravu kada tvrdi da će se uvijek naprosto i »spontano« u granicama određene nacionalne države kapitalističkog društva osigurati potrebna rezervna vojska radne snage kao uvjet proširene reprodukcije, već da se ona osigurava iz nekapitalističkih zemalja. Za razliku od Luxemburginog razumijevanja potražnje i uloge nekapitalističkih zemalja, Marx je u poglavlju »Tendencije padanja profitne stope« u trećem tomu *Kapitala* zaključio da se kapital ne šalje u inozemstvo jer se tobože ne bi mogao »zaposeliti« u zemlji, već zato što se »u inozemstvu može zaposeliti po višoj profitnoj stopi«. ³⁸

Razvijajući svoju argumentaciju o »cjelokupnom procesu kapitalističke proizvodnje« u trećem tomu *Kapitala* Marx uvodi teoriju pada profitne stope u čijoj tendenciji i, posve paradoksalno, najvitalnijim elementima proizvodnog sistema vidi propast »nove političke ekonomije«. Logični razvoj te tendencije pokazat će da čak ni 24-satni rad neće biti u stanju proizvesti dovoljnu sumu viška vrijednosti da bi gurao progresiju proširene reprodukcije u uvjetima kapitalističkog načina proizvodnje, riječima Marxa:

»Kao što je u odjeljku III. ove knjige dokazano, profitna stopa opada u odnosu prema rastućoj akumulaciji kapitala i proizvodnoj snazi društvenog rada, koja raste u skladu s njom i koja se upravo izražava u rastućem relativnom smanjivanju promjenjivog dijela kapitala naspram postojanog. Da bi se proizvela ista profitna stopa kada se udeseterostruči postojani kapital koji pokreće jedan radnik, moralo bi se udeseterostručiti vrijeme viška rada, a ubrzo ne bi za to više stizalo ni cijelo radno vrijeme, pa ni sva 24 sata u danu, čak da ih kapital sasvim prisvoji.« ³⁹

Esencijalno neslaganje Luxemburg s Marxom u razradi kontradikcija kapitalizma i njegovog dokidanja, mogli bismo zaključiti, slijedi iz činjenice da Luxemburg realizaciju viška vrijednosti u konačnici sagledava preko individualne potrošnje na tržištu, za razliku od Marxa koji stavlja naglasak na dominaciju minulog rada prema živom, ne fokusirajući se na tržište i potražnju. U tom smislu Rosa Luxemburg drži da je tezu o tendenciji pada profitne stope moguće negirati ili je snažno suprotstaviti tezom o rastu »mase« profita.

Potpuno suprotno Marxovoj razradi slučaja, Luxemburg tvrdi da će historijska zbilja razotkriti »prave« uvjete raspada kapitalizma. Kada svi nekapitalistički prostori budu ekspropirani, progresija produktivnih snaga neće biti moguća, što će objektivno uzrokovati slom kapitalizma. Ako doista pretpostavimo da akumulacija nije moguća bez »vanjskog« elementa, naglašava Dunayevskaya, tada će »ta sila, a ne radna snaga, uzrokovati propast kapitalizma«, a time »historijska nužnost proleterske revolucije pada u vodu« što posljedično uvjetuje problem »revolucionarnog subjekta«. ⁴⁰ Tumačeći Luxemburg, Huddis zaključuje kako Luxemburgina dijalektika kapitalizma i nekapitalističke prostornosti ne pruža mogućnost za otpor imanentnoj, subjektivnoj sili koja može nadići realnost akumulacije kapitala iznutra, što je dovodi u izravnu suprotnost s Marxom koji otpor radničke klase uzima kao sastavni dio razgraničenja objektivnih kategorija kapitala. ⁴¹ Propast kapitalizma kod Luxemburg ne dolazi »organski« iz kapitalističkih struktura, kao kod Marxa kojemu socijalistička proleterska revolucija slijedi iz materijalnog razvoja konfliktnih sila kapitala i rada, kao rezultat historije i klasne borbe. Osnova socijalizma u Marxovom razumijevanju klasne borbe leži u nužnosti kapitalističkog kolapsa koji kreće upravo od onoga što inherentno proizvodi – od radnika, svojih »grobara«.

Koje bi zapravo trebale biti »posebnosti« Luxemburgine akumulacije kapitala? Riječ je o nekolicini specifičnih doprinosa Luxemburgine političke ekonomije, o autentičnoj kombinaciji analize efektivne potražnje i cjelokupnog razvoja kapitalizma u dugoročnom smislu. Na tom tragu lijeva kejnzijska

teorija je razvijala Luxemburginu temeljnu ideju o važnosti agregatne potražnje i njezinog rasta za održivu stopu akumulacije kapitala, ali ne prihvaćajući njezino rješenje koje se bazira na tezi o nekapitalističkoj prostornosti, napose kad je riječ o potpuno zanemarenom problemu javne potražnje. Treba govoriti o daleko najvažnijem uvidu Luxemburgine teorije, koji bi i svakoj suvremenoj ozbiljnijoj sistemskoj kritici političke ekonomije ili makro-ekonomskoj analizi bio uvelike od koristi. Posrijedi je njezin marksistički predložak koji direktno, do u detalje elaborirano i empirijski upozorava da su imperijalizam i kapitalizam nužno u vezi i da taj odnos funkcionira gotovo kao zakon.⁴² Tvrdéći to, u prvom redu mislimo na historijski kontekst u kojem su ovu tvrdnju, u vrijeme kada je teorijski izložena, oštro kritizirali mnogi njezini kolege (izuzmimo Lenjina i Pannekoeka, premda se njihove teorije uvelike razlikuju od Luxemburginih),⁴³ tražeći izlike za imperijalističku ekonomiju.⁴⁴ U konačnici, specifičnost luksemburgijanske analize sastoji se i u tome da uzima u obzir i ulogu kolonija i suvremenih periferija imajući u vidu relaciju, kako to ističe Krätke, kapitalistička proizvodnja–razmjena–potrošnja–akumulacija.⁴⁵ No, je li moguće razvijati Luxemburginu teoriju i korak dalje? Pokušajmo u drugom dijelu rada skicirati dva moguća elementa luksemburgijanske kritike političke ekonomije.

2. Dva moguća elementa luksemburgijanske kritike političke ekonomije

2.1. Moguće ulazne točke luksemburgijanske analize aktualne krize

Centralna pozicija studija Rose Luxemburg ima neospornu teorijsku, ali paralelno i političku težinu, njezine analize »okupacije« nekapitalističkih zemalja nisu upućivale samo na kontradikcije kapitalizma proizišle iz odnosa vanjske trgovine i pojedinačnih država već su s preciznošću analitičke fokusiranosti ukazivale na inherentnu nestabilnost kapitalizma. Luxemburg tvrdi da je prodor kapitalističke industrije u nekapitalistički teritorij bazični faktor koji kapitalizmu omogućava da izbjegne prepreke koje se pojavljuju na putu do realizacije akumulacije, a osnove te ekspanzije razmatra kroz kategorije tržišta, rada i sirovina. No to ne bi trebao biti jedini smjer razvoja luksemburgijanske

38

Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije III*, Prosveta, Beograd 1974., 3. odj., 15. gl., str. 220.

39

Ibid., 5. odj., 24. gl., str. 355–356.

40

R. Dunayevskaya, »Marx's and Luxemburg's Theories of Accumulation of Capital, Its Crises and Its Inevitable Downfall«, str. 45.

41

P. Hudis, »The Dialectic of the Spatial Determination of Capital. Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital Revisited«.

42

Čak i Michael Kalecki na jednom mjestu spominje: »Teorija ne može biti prihvaćena kao cjelovita, ali potreba da se 'potrošački jaz' pokrije iz kućnih investicija ili izvoza kod

nje [Rose Luxemburg] je istaknuta možda jasnije nego bilo gdje drugdje prije objave *Opće teorije* gospodina Keynesa.« Citirano u: R. Bellofiore, »Finance and the Realization Problem in Rosa Luxemburg. A Circuitist Reappraisal«.

43

M. Krätke, »The Luxemburg Debate. The Beginnings of Marxian Macro-Economics«, str. 17.

44

Usp. Daniel Gaido i Manuel Quiroga, »The Early Reception of Rosa Luxemburg's Theory of Imperialism«, *Capital and Class* 37 (3/2013), str. 437–455.

45

M. Krätke, »The Luxemburg Debate. The Beginnings of Marxian Macro-Economics«.

analize, onaj koji se referira na klasični oblik kolonijalizma, odnosno ne bi smio biti. Pokušajmo stoga njezinu teoriju razviti i korak dalje.

Mogli bismo na čas u maniri liberalne ekonomske argumentacije, nasuprot Luxemburg, tvrditi da rast potražnje zemalja Trećeg svijeta za proizvodima sa Zapada slabi tendencije prekomjerne proizvodnje, paralelno smanjuje rast nezaposlenosti, uvjetuje povećanje plaća i zapravo svima pogoduje. No ono što se doista događa u tom slučaju – iako je riječ i o činjenicama koje Rosa Luxemburg nije uključila u svoje analize, primjerice, porast plaća na Zapadu koji je uvjetovao i rast tržišta diljem čitavog kapitalističkog svijeta⁴⁶ – kreće se zapravo u posve drugom smjeru koji ne prati razvojnu liniju pretpostavki ovog klasičnog mita. U odnosu na tezu o »kreativnim destrukcijama« neoliberalizacije tržišta, kako ih opisuje Harvey, bilo bi posve uputno imati u vidu geo-historijsku analizu kapitalizma jer nam ona omogućava uzeti u obzir još jedan aktivni model dijalektike prostornosti, vidljiv u relaciji centar–periferija. Ovoga puta riječ je o odnosu kapitalističkih zemalja (dakle, ne kao u originalnoj Luxemburginoj tezi) u kojima centar onemogućava pojedinačnim državama periferije samostalnu ekonomsku politiku, što se napose ispoljava tijekom krize.

Ujednačenje europskog monetarnog režima, napose u završnoj fazi kada je uvedena jedinstvena valuta, osiguralo je na razini makroekonomske prakse čitav niz procedura koje su s jedne strane pogodovale europskom centru i njegovoj »poduzetničkoj klimi«, a s druge snažno narušile autonomnu dinamiku političko-ekonomskog kretanja zemalja periferije, bilo članicama EU-a ili Eurozone. S krizom 2008., koju inicijalno obilježava financijski kolaps SAD-a, možemo postupno pratiti kako se efekti krize sele i na europski kontinent, i u centar i na periferiju. Strukturni razlozi krize uvjetuju preslagivanje pozicija, ne u simboličkom smislu već iz strogo ekonomskih razloga, tako da posljedično dominantne zemlje Eurozone uz pripomoć političkih elita kreiraju monetarnu politiku stabilizacije i očuvanja postojeće Eurozone, s time da taj režim neće uključiti zemlje europske periferije.⁴⁷ Da bi se osiguralo slobodno kretanje kapitala, važno je dokinuti samostalnost ekonomske politike perifernih zemalja i uvesti restriktivnu fiskalnu politiku koja pogoduje centru. Umjesto da govorimo o klasičnom kolonizatoru i kolonijama, ili o kapitalističkim i nekapitalističkim strukturama, možemo čitavu stvar prevesti u odnos centar–periferija. Ono što okvir liberalne demokracije nudi kao bonus takvom odnosu snaga jest tobože jednakopravna regulacija ekonomije – a tržište po definiciji funkcionira ravnopravno – no ono što ekonomska praksa sustavno proizvodi zapravo je posve suprotan učinak: nejednakost.

Ratovi kojima svjedočimo od 1970-ih naovamo – iako razaraju konstantni kapital – postaju važnim instrumentom političke ekonomije koja omogućava reafirmaciju klasnih razlika, restauraciju kapitalizma te procese prvobitne akumulacije kapitala tamo gdje se radi o prelasku na kapitalistički režim proizvodnje. Pritom, kako Luxemburg navodi u tekstu »Socijalna reforma ili revolucija«, »politika zaduživanja i kreditiranje igraju bitnu ulogu u povećanju sposobnosti širenja proizvodnje do nečuvenih razmjera i predstavljaju unutrašnju pokretačku snagu koja neprestano tjera proizvodnju da prelazi granice tržišta«. ⁴⁸ Analizirajući ulogu kredita u ratovima i krizama, Luxemburg u istom tekstu na jednom mjestu piše kao da analizira današnju situaciju:

»Kredit ne samo što kao podmuklo sredstvo robne razmjene pooštrava krizu, već također i olakšava i njezino izbjijanje i širenje (...). Tako je kredit, daleko od toga da bude sredstvo za uklanjanje ili bar ublažavanje kriza, naprotiv osobito moćan faktor pri izazivanju kriza. A to drugačije i ne može biti. Specifična funkcija kredita – govoreći sasvim općenito – i nije ništa

drugo nego da izagna i posljednji ostatak stabilnosti iz svih kapitalističkih odnosa i da posvuda unese najveću moguću elastičnost, da sve kapitalističke snage učini u najvećoj mjeri rastezljivim, relativnim i osjetljivim.«⁴⁹

Nakon Drugog svjetskog rata, poslijeratni ekonomski *boom* je moguće očitati i na sljedeće dvije razine – s jedne je strane restrukturiranje imperijalizma i njegovo prilagođavanje omogućilo integraciju ne-kapitalističkog tržišta, što se pojavljuje ne samo u nekapitalističkim zemljama već i u nekapitalističkim sektorima »razvijenih« kapitalističkih ekonomija. S druge strane možemo pratiti afirmaciju financijalizacije tržišta putem stvaranja novih financijskih proizvoda, prateći val politike zaduživanja koja će 1970-ih zacementirati ovisnost tržišta o državnim intervencijama, primjerice u slučaju politike štednje ili deregulacije tržišta, koja će u makroekonomskoj perspektivi posljedično umanjiti manevarski prostor za samostalnu ekonomsku politiku pojedinačnih država, osobito na periferiji. Taj fenomen je dodatno osnažen razvojem ekonomije koja se paralelno odvija na nacionalnoj i internacionalnoj razini, napose posredstvom utjecaja države na ekonomske aktivnosti koje su uvjetovane političkom i ekonomskom dinamikom centra.

Kriza 2008. je solidno potpomogla uništenje tzv. srednjih klasa i rast proletariziranja širokih masa. U *Uvodu u nacionalnu ekonomiju* Rosa Luxemburg naglasit će važnost slabosti i neplaniranosti radničke politike kada se aktualizira širenje prostora kapitalizma uništavanjem ostataka ranijih formi proizvodnje. To bi se dalo ilustrirati i na primjeru sloma Jugoslavije i poslijeratnog razdoblja koji se u prvom valu »tranzicije«, temeljenom na strategiji prvobitne akumulacije kapitala, privatizacije i monopolizacije, obračunavao s društvenim vlasništvom ili preko reforme radnog i socijalnog zakonodavstva, u drugom valu »tranzicije«, koji se gradio na strukturnom prilagođavanju pojedinačnih zemalja u postjugoslavenskom okružju od 2000. godine s vrhuncom kojem upravo svjedočimo.⁵⁰

Dakako, čitav scenarij izrazito podsjeća na 1970-e, na britanski, američki ili čileanski primjer izgradnje neoliberalizacije društva dvjema taktikama: ili nasilnom i krvavom uspostavom novog režima koji se obračunavao sa sindikalnim i radničkim pokretom ili sofisticiranijim metodama reformi socijalnog i radnog prava.⁵¹ Upravo su to metode o kojima je Rosa Luxemburg iscrpno i kontinuirano pisala i izvještavala. Ako ćemo otići i korak dalje, prateći njezine oštre kritike i komentare iz posthumno objavljenog *Uvoda u nacionalnu ekonomiju* (konkretnih) sveučilišnih profesora koji se bave političkom, tj. nacionalnom ekonomijom, imamo sasvim dovoljno prostora za još jednu usporedbu s aktualnim fenomenom stabilizacije i legitimacije poretka novih režima koje su se odvijale sedamdesetih, ali i, primjerice, danas u Hrvatskoj.

46 T. Cliff, »Rosa Luxemburg. The Accumulation of Capital«.

47 Usp. Mislav Žitko, »Tranzicija financijskog sektora u Hrvatskoj i Sloveniji, <http://www.slobodnifilozofski.com/2011/07/mislav-zitko-tranzicija-financijskog.html>, pristup: 5. kolovoza 2014.

48 Rosa Luxemburg, »Socijalna reforma ili revolucija«, u: Rosa Luxemburg, *Izabrani spisi*, Naprijed, Zagreb 1974., str. 32.

49 Ibid.

50 Primjerice, Hrvatska je (15. srpnja 2014., nakon dva čitanja) donijela novi Zakon o radu (ZOR), a Srbija ga priprema.

51 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford – New York 2007.

Riječ je o zadatku dijela akademske zajednice koji je aktivno zagovarao neoliberalizaciju društva sedamdesetih i koji je moguće naći i u slučaju hrvatske sveučilišne zajednice u »tranzicijskom« procesu koji se, pored ostaloga, tiče i recentnog donošenja novog ZOR-a. Hrvatska akademija ustupila je svoje kadrove koji su savjetodavnim ulogama dodatno legitimirali poredak u korist interesa maksimalizacije kapitala. Riječ je bila o iznimno uspješnoj suradnji tzv. ekonomskih i pravnih eksperata i Hrvatske udruge poslodavaca, o stručnjacima koji su savjetovali Ministarstvo rada i mirovinskog sustava koji su se potom udružili s bankarskim sektorom, javno zagovarajući rizične proizvode financijske industrije za »korisne« projekte i neodrživu investicijsku klimu. Hrvatska tu nije nikakva iznimka, svaka historija socijalnog mišljenja upozorava koliko je uloga akademske zajednice važna u proizvodnji kriza i uspostavi novih režima, a koju smo u svjetskoj povijesti susretali kad god su se kršila materijalna i socijalna prava radništva.

Unatoč doista rijetkim suvremenim luksemburgijanskim studijama, razvijanje Luxemburgine dijalektike prostornosti mogli bismo ostvariti i u analizi ženskog reproduktivnog rada i njegove ekonomske uloge u akumulaciji kapitala. Ovoga puta ne u odnosu kapitalistički-nekapitalistički prostor u relaciji različitih zemalja, već unutar jednog kapitalističkog društva. Pokušajmo u tom kontekstu razviti i drugu ulaznu točku luksemburgijanske kritike političke ekonomije, feminističku.

2.2. Luksemburgijanska dijalektika prostornosti i feministička kritika problema reproduktivnog rada

Tumačenja Luxemburg u feminističkom ključu izrazito su rijetka. Nekolicina tekstova koja je napisana od 1970-ih generalno se ne bavi Luxemburginom političkom ekonomijom u feminističkom smislu ili se ne bavi marksizmom, kao u slučaju Andree Nye, jedne od rijetkih autorica koje su analizirale Luxemburgin rad. U svom tekstu Nye zagovara posve nerazumljive koncepte ekofeminizma koji se baziraju na iskustvima ženskog rada u postkolonijalnim kulturama koje su »u komunikaciji s materijalnom stvarnošću.«⁵² Uz čitav niz sličnih eksplikacija, njezin tekst nam generalno ne može poslužiti kao ozbiljna luksemburgijanska referenca jer ne uključuje niti jedan aspekt političke ekonomije Rose Luxemburg, a feministička »analiza« svodi se na kulturno-identitetske bilješke. Mogli bismo reći da Luxemburg nije imala sreće s feminističkom teorijom. Izuzev ozbiljnih analiza Raye Dunayevskaye i Frigge Haug,⁵³ mahom je riječ o radovima koji se bave Luxemburginim intimnim životom, u potpunosti lišeni političke, socijalne ili ekonomske dimenzije Luxemburgine teorije. U slučaju Hanne Arendt stvar je otišla do notornosti predlažući da Luxemburg valja tumačiti nemarksistički.⁵⁴

Kućansko-obiteljski rad (kao neproduktivni) u *mainstream*-ekonomskom smislu ne razmatra se kao dio tržišta; mogli bismo ga u ovoj raspravi tretirati kao vanjski element kapitalističke akumulacije. On nema vrijednost, cijenu, nije produktivan; ontološki govoreći, on nema status rada premda doprinosi proizvodnji viška vrijednosti. Komodifikacija kućanskog rada bi se u luksemburgijanskom smislu mogla razmatrati kao tipičan primjer proširenja kapitalizma u nekapitalističko polje. Nakon Drugog svjetskog rata, prosperitet društva gradio se i preko uključivanja kućanstva u tržišnu cirkulaciju. Čitav spektar ekonomskih aktivnosti počeo se odvijati oko kućansko-obiteljskog rada, uslužnih i njegovateljskih djelatnosti koje su do tada mahom bile rezervirane za nekapitalistički prostor. Posve slično se dogodilo i s kulturnim

industrijama koje će snažno utjecati na slobodno vrijeme, uvodeći fleksibilni rad i ono što ćemo generalno prepoznavati pod terminom prekarizacije.

Neoliberalizacija tržišta putem uvođenja *part-time* ugovora o radu, fleksibilizacija radne snage te deregulacija radnog i socijalnog zakonodavstva fenomeni su koji stasaju uz krizu i stagflaciju 1970-ih, a formalizacija neoliberalnog režima odvila se upravo preko ženskog rada i komodifikacije kućanskog rada, ne kao jedinog elementa formalizacije, ali svakako nužnog.⁵⁵ Uputno je na tom tragu razmotriti i ulogu društvenih pokreta 1970-ih, uključujući feministički, koji nisu odgovorili na svjetsko industrijsko restrukturiranje i novi val kapitalističke akumulacije. Daleko od toga da je i taj moment kooptacije dovoljan za stabilizaciju novog režima, ali je svakako bio nužan, kako upozorava Ingo Schmidt:

»Ekološki i ženski pokreti koji su cvjetali 1970-ih uz radničke i anti-imperijalističke pokrete – premda s njima često u konfliktu – nisu nestali, već su uvelike, ako ne i u cjelini, izgubili svoj žar. Međutim, vraćanje unazad ili uništavanje anti-sistemskih pokreta samo je nužan, ali ne i dovoljan uvjet za oživljavanje profita i akumulacije. Neoliberalni val akumulacije, započeo nakon svjetske recesije 1980.–1982., ovisio je o ekspanziji u ne-kapitalističke sredine baš kao i prethodni kejnzijanski i kasni devetnaestostoljetni kolonijalni valovi.«⁵⁶

Ovaj fenomen možemo feministički tumačiti fokusirajući se na iznimno važnu ulogu ženske populacije u balansiranju režima i akumulaciji kapitala, ali ne tek na razini samorazumljive problematike kulturno-identitetskog diskursa, već uvođenjem rodnih ekonomskih i političkih indikatora u analizu, od spolne podjele rada, jaza u plaćama, do reproduktivnog rada. Neutralizacija i depolitizacija ženskog pokreta 1970-ih imala je gotovo pedagoško-didaktički zadatak, preusmjeriti teoriju i praksu u pravcu koji je komodificirao feminističku borbu, pritom je epistemološki preoznačiti i potom »naučiti« reproducirati kao identitetsku i po mogućnosti volontersku. NGO-izacija društvenih pokreta neosporno znači i njihovo uključivanje u tržište koje država aktivno regulira u procesima neoliberalizacije, bilo da je riječ o »outsourcingu« (kada država prebacuje dio svojih socijalnih zadaća nevladinim drugama, primjerice, rad ženskih grupa na temama nasilja) ili direktno uključivanje ženskih organizacija u tržišnu cirkulaciju (primjerice, žensko poduzetništvo ili *free market feminism*).⁵⁷ No ni to nije neka novina; Rosa Luxemburg je u tekstu »Women's Suffrage and Class Struggle« iz 1912. uvjerljivo pokazala da su monarhija i žensko pravo glasa jedno od najvažnijih oružja kapitalističke elite.⁵⁸

52
Andrea Nye, »Luxemburg and Socialist Feminism«, u: Paul le Blanc (ur.), *Rosa Luxemburg. Reflections and Writings*, Humanity Books, Amherst, NY 1999., str. 106.

53
Frigga Haug, *Rosa Luxemburg und die Kunst der Politik*, Argument Verlag, Hamburg 2007.

54
Hannah Arendt, *Men in Dark Times*, Mariner Books, New York 1970.

55
Nancy Fraser, *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crises*, Verso, New York – London 2013; Hester Eisenstein, *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*, Paradigm Publishers, Boulder 2010.

56
Ingo Schmidt, »Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital: A Centennial Update with Additions from Long Wave Theory and Karl Polanyi's Great Transformation«, *Critique: Journal of Socialist Thought* 40 (3/2012), str. 337–356.

57
Usp. H. Eisenstein, *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*.

58
Rosa Luxemburg, »Women's Suffrage and Class Struggle«, u: Peter Hudis i Kevin B. Anderson (ur.), *The Rosa Luxemburg Reader*, Monthly Review Press, New York 2004.

I u jednom i u drugom slučaju riječ je o donedavno nekapitalističkim razinama, pokretima čija je infrastruktura historijski bila bitno drugačije organizirana, ne oviseći samo o volonterskom radu ili donatorima (koja je primjerice u slučaju feminizma kooptirala s režimom), a s druge strane o cjelovitoj integraciji ženske populacije u tržište rada. Ako uz to uzmemo u obzir i reproduktivni rad, napose nakon 1970-ih, teza u luksemburgijanskom ključu da je ženski rad nužan za akumulaciju kapitala, uzevši apstraktno, postaje još zanimljivijom. Jedan od razloga zašto su žene »dobile pravo« na rad je i razvoj tržišta i industrijalizacije koji su zahtijevali jeftinu radnu snagu, ali koja paralelno može nastaviti obavljati i kućansko-obiteljski rad, dakako bez nadnice jer bi u protivnom to mogao postati veliki trošak.

Leopoldina Fortunati je, baš kao i Rosa Luxemburg, polazeći od Marxove formule $c + v + s$, pokušala razviti njegovu radnu teoriju vrijednosti (ne referirajući se na Luxemburg i ne kritizirajući Marxa s pozicije da formula funkcionira isključivo apstraktno-matematički, ali nije održiva u stvarnosti) imajući u vidu ulogu reproduktivnog rada u proizvodnji viška vrijednosti.⁵⁹ Premda je u toj razradi Fortunati pogrešno interpretirala model radne teorije vrijednosti (kao i u slučaju kampanje *Wages for housework* koje su apstraktni model pokušale aplicirati na pojedinačna kućanstva) poistovjećujući produktivni i reproduktivni rad, napravila je gotovo najvažniji epistemološki skok u feminističkoj i marksističkoj teoriji, kojim je ukazala na dijalektički odnos tržišta i kućanstva: akumulacija nije moguća bez reproduktivnog rada. Tvrdnja posve slična Luxemburginoj: kapitalizam nužno aproprira ne-kapitalističke sektore ne bi li osigurao stabilizaciju tržišta ili, u slučaju ženskog reproduktivnog rada, besplatni rad koji je nužan za akumulaciju viška.

Osnovna analitička jedinica političko-ekonomske teorije Leopoldine Fortunati funkcionira kroz (kako je ona naziva) »očiglednu antitezu« – proizvodnja/reprodukcija. Prema autoričinoj pretpostavci, kapitalistički modus proizvodnje i njezinu cikličnost nije moguće u cjelini ispitati (štoviše, tada bi bilo riječi o velikom marksističkom propustu i metodološkoj grešci) ako se pridržavamo dualne ontologije u kojoj proizvodnja podrazumijeva vrijednost, a reprodukcija ne-vrijednost. Kritika argumentacije po načelu naturalizacije (gdje je reproduktivni rad shvaćen kao rezultat prirode, a ne proizvodnih odnosa) u tom smislu znači i uzdrmanje teze o proizvodnji koja – za razliku od reprodukcije – omogućava višak vrijednosti za što potonja, prema marksističkom tumačenju koje Fortunati kritizira, nema potencijala. Prema Fortunati, dakle, problem s reprodukcijom (u prvom redu kućanski rad i prostitucija) u najmanju je ruku trostruk – valja matematički utvrditi da reprodukcija sudjeluje u stvaranju viška vrijednosti, analizirati zašto se ona razmatra primarno kao »prirodna sila društvenog rada« i razraditi distinkciju materijalnih i ne-materijalnih kategorija reprodukcije. Tim trima razinama Fortunati polemizira s ortodoksnim marksističkim pretpostavkama koje tvrde da je reproduktivni rad preduvjet proizvodnje vrijednosti, ali da sam po sebi nema vrijednosti.

Na tragu Fortunatinog modela reproduktivnog rada, materijalistički, marksistički i socijalistički feminizam razvio je solidan analitički instrumentarij kojim su se izbjegle neke metodološke poteškoće Fortunatinog modela (napose kad je riječ o nerazumijevanju apstraktno razine Marxove teorije), detaljno raspravljane u okviru kućanske debate.⁶⁰ Ako bismo reproduktivni rad razmatrali u kontekstu luksemburgijanske analize realizacije viška, morali bismo uzeti u obzir odnos kućanstva kao ne-kapitalističkog prostora, tj. njegove komodifikacije i akumulacije viška. No to ne bi bilo dovoljno. Baš kao i u slučaju geo-historijske analitike imperijalizma, koja će ukazati na to da se

suvremeni imperijalizam ne pojavljuje u svojoj klasičnoj kolonijalnoj formi, tako se ni oblici kućanskih i reproduktivnih aktivnosti ne pojavljuju u tradicionalno postavljenoj dihotomiji privatno–javno. Budući da je riječ o ne-kapitalističkim domenama u kapitalizmu, aktivnosti kućanstva se komodificiraju i više ne zauzimaju samorazumljivu prostornu sferu doma jer »ne zauzimaju iste strukturne pozicije unutar kapitalističkog totaliteta, usprkos tome što pokazuju ista konkretna obilježja«. ⁶¹ Kada Luxemburgino tumačenje problema prostornosti u kapitalističkom načinu proizvodnje dovedemo u vezu s feminističko-materijalističkim pristupom strukturnoj problematiki reproduktivnog rada i komodifikacijom kućanstva, moguće je dalje razvijati ulaznu točku feminističke luksemburgijanske analize.

Zaključak

Poglavlje »Teorija proširene reprodukcije« podijelili smo u dvije cjeline. U prvom dijelu rada prikazali smo skicu teorije akumulacije Rose Luxemburg i tri kritičke točke njezine analize Marxa: vanjska trgovina, formula vrijednosti robe = $c + v + s$ i problem potražnje u društvenoj reprodukciji, upućujući i na neke sporne točke Luxemburgine teorije. U drugom dijelu rada pokušali smo razviti luksemburgijansku političku ekonomiju i korak dalje, imajući u vidu dva moguća elementa luksemburgijanske kritike političke ekonomije. U prvom redu smo izlučili nekolicinu mogućih ulaznih točaka luksemburgijanske analize suvremene krize, a potom smo pokušali otvoriti temu koja problematizira vezu Luxemburgine dijalektike prostornosti i feminističkog tumačenja uloge reproduktivnog rada u kapitalističkom načinu proizvodnje. Iako se može učiniti da oba predložka funkcioniraju kao samostalni elementi analize – i metode suvremene akumulacije kapitala i ženski reproduktivni rad – riječ je o dvama međusobno povezanim procesima. S jedne je strane riječ o prikazu nekih dijelova Luxemburginih studija – imajući u vidu i granice njezinih teorijskih dosega na koje smo ovdje višestruko ukazali – kao validnog okvira u interpretacijama akumulacije i krize, isticanju uloge potražnje u društvenoj reprodukciji pored uloga kapitalističke proizvodnje, razmjene, potrošnje i akumulacije, a s druge strane, o luksemburgijanskoj kritici kao mogućem instrumentariju za materijalističku analizu veze kućanstva i tržišta.

U momentu kada su nam sustavne elaboracije odnosa tržišta i države – bilo na nacionalnoj ili internacionalnoj razini – nužne kao startna pozicija u raspravi oko projektiranja kratkoročnih i dugoročnih alternativa kapitalističkom načinu proizvodnje i kada feministička teorija kasni sa svojim odgovorima na krizu ili s marksističkim analizama neoliberalizacije i krize, dijalektika prostornosti Rose Luxemburg ili luksemburgijanska kritika političke ekonomije čini se ne samo kao dobra uvodna referenca, već i kao politički model koji bi najizravnije vodio organiziranju savezništva paralelnih struktura i usklađivanju njihovih progresivnih ciljeva.

59

Leopoldina Fortunati, *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital*, Autonomedia, New York 1996.

60

Za potpuniji pregled debate i bibliografiju vezanu za nju usp. Lise Vogel, »Domestic Labor Revisited«, <http://biblioteca.clacso.edu.ar/ar/libros/cuba/if/marx/documentos/22/Domestic%20Labor%20Revisited.pdf>, pristup: 1. lipnja 2014.; Maxine Molyneux, »Beyond

the Domestic Labour Debate«, *New Left Review* 116 (1979), str. 3–27; Wally Secombe, »Domestic Labour. Reply to Critics«, *New Left Review* 94 (1975), str. 85–96.

61

Endnotes Collective, »The Logic of Gender. On the Separation of Spheres and the Process of Abjection«, <http://endnotes.org.uk/en/endnotes-the-logic-of-gender>, pristup: 1. lipnja 2014.

Ankica Čakardić

Theory of Accumulation and the Contemporary Luxemburgian
Critical Political Economy

Abstract

While writing the “Anticritique” Rosa Luxemburg very concisely outlines her thesis on capital accumulation where she argues that the economic roots of imperialism can be derived from the accumulation of capital and that imperialism in general represents the specific mode of accumulation. From that point onwards Luxemburg will develop her theory of expanded reproduction, but also a critique of Marx, especially when it comes to the third section of the second volume of Capital where Marx analyses the question of reproduction and accumulation. The text is divided in two parts. In the first we systematise Luxemburg’s critique of Marx in three points: (1) foreign trade, (2) the equation of total value of a commodity = $c + v + s$, and (3) the problem of demand in social reproduction. After we outline those critical issues we continue by underlining several dispute points of Luxemburg’s theory. In the second part we propose two possible elements of contemporary Luxemburgian critique of political economy, one that could serve us as a tool for analysis of current crises and other (completely ignored in feminist theory) as an application of Luxemburg’s spatial dialectics on the feminist analysis of reproductive labour in the capitalist mode of production.

Key words

Rosa Luxemburg, Karl Marx, accumulation, expanded reproduction, demand problem, spatial dialectics, crisis, reproductive labour